University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

The character of Hallaj and Bayazid in *Maghalat-e Shams* (Discourses of *Sha*ms)

DOI: 10.22111/jllr.2021.25378.2304

Mohammad Behnamfar[1] | **Seyyedeh farkhondeh Naseri**[2] | **Seyyed Mahdi Rahimi**[3]

1. Corresponding Author, Professor of Persian Language and Literature Department, University of Birjand, Birjand. Iran.Email: mbehnamfar@birjand.ac.ir
2. Master of Persian Language and Literature Department, University of Birjand, Birjand. Iran. E-mail: farkhondenaseri@birjand.ac.ir
3. Associate Professor of Persian Language and Literature Department, University of Birjand, Birjand. Iran. E-mail: smrahimi@birjand.ac.ir

Articl history: Received date: 2018-5-29; Revised date: 2021-10-13 ; Accepted date: 2021-10-16

Abstract

Considering the remarkable character of Shams-e-Tabrizi and his significant role in Molavi's spiritual transportation, studying his thoughts is of much importance. One of the surprising affairs for the researchers is the different viewpoint of Shams with Molavi about great mystics such as Bayazid Bastami and Hosein Mansoor Hallaj. Paying attention to positive viewpoint of Molavi towards these two great sufis and the negative and critical opinion of Shams towards them is a contradiction that can be justified by studying their figures in Shams' point of view. So the writers have tried to survey this matter in Maghalat- e-Shams with content analytic method. The results of the research show that Shams has a negative and critical view towards these great sufis when he talks about their Shathyyat (ecstatic statements), but in other situations he admires Bayazid Bastami as a prominent Saint who had heart revelation.He also namers these two mystics together.

Keyword: Shams-e-Tabrizi,'s Maghalat, Hallaj. Bayazid-e-Bastami

1- Introduction

Considering the amazing character of Shams Tabrizi and his place in Islamic mysticism, it is important to get acquainted with his thoughts and views from different perspectives. One of the surprising points for researchers in *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams)* is his critical and expansive view toward great mystics such as Bayazid Bastami and Hossein Mansour Hallaj. Now, considering the criticisms and expansions of Shams to these mystics, who are both considered as mystical myths, studying and analyzing the features of them in *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams)* can clarify the motivation of these explications and criticisms. Accordingly, in this study, we are seeking the answers to the following questions:

1. How is the character of Hallaj and Bayazid in *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams)?*
2. Why does Shams criticize these two people?

Therefore, the main purpose of this article is to study and analyze the character of Bayazid Bastami and Hossein Mansour Hallaj in *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams Tabrizi*) for

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 20, No.39, 2022, pp.83-98. Publisher: University of Sistan and Baluchestan .Title of paper: "The character of Hallaj and Bayazid in Maghalat-e Shams" .The Authors: behnamfar.M. &Naseri.S.F. &Rahimi.S.M. DOI: 10.22111/jllr.2021.25378.2304

getting more acquainted with them and understanding the subject of Shath and Shath writing which is considered as one of the central issues in Islamic mysticism.

2- Research Method

In this research, we intended to represent the character of Bayazid Bastami and Hossein Mansour Hallaj in *Maghalat-e Shams* (*Discources of Shams)* by content analysis and library methods. Content analysis is a method that can be applied for the types of messages contained in literary works, articles, official documents, etc. In the content analysis method, the characteristics of the message are studied accurately and methodically based on certain rules. It also allows the researchers to achieve the same results.

3- Discussion

Shams Tabrizi was a fierce and astute mystic whose name has been recorded as the head of learned people. His norm-breaking actions and thoughts in mysticism field have made him as a wonderful and unique character. There had been no exact information about Shams' life before he met Jami. Jami in Nafhat-ol-ons considers Shams as the student of Sheikh AbuBakr Sellehbaf Tabrizi. Some people have said that he was a devotee of Sheikh Rokn-o-Din Sajasi, and according to others, he was a devotee of Baba Kamal Jundi. (Jami, ۱۹۹۱: 464-465) Aflaki also wrote about the description of Shams' journey and behaviors after meeting Sheikh AbuBakr Sellehbaf: "at last, because apprehensive people could not understand his journey and attitude perfection, he followed the most complimented people and Men of God according to سافروا تصِحّوا تغنموالله. He did not find a person like himself among them; however, he made them as his devotees. He sought his beloved, hid his blessed existence, and fled from the sight of the world in the unseen attire and under the mask of divine zeal." (1983: 115-116).

Shams studied various sciences of his time such as jurisprudence, theology, commentary, mysticism, and mathematics. But there is no trace of him in any of these fields. " *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams)*" as the only survived work of Shams is also a collection of scattered, disturbing and disordered speeches that were not written by himself, but they were words spoken in his language in the meetings and their followers wrote them down.

A brief look at the life and *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams Tabrizi*) shows that he was a reckless and norm-breaking troublemaker who had a critical view to everything and everyone. Even great mystics such as Bayazid Bastami and Hossein Mansour Hallaj had not escaped from the sharp razor of his criticism. The main reason for Shams' opposition to these greats is their Shaths. Shaths mean contradictory and seemingly blasphemous words that were uttered by some mystics in a state of ecstasy, which was difficult for the common people to understand and even some of the properties were not understood. In the words of AbuNasr Siraj, "Shaths have a heinous appearance and an authentic essence." (AbuNasr Siraj, 2001:453-454) The issue of Shaths has a special place in Islamic mysticism and has many proponents and opponents. The mystical justification obtained from "Ena-l-hagh" of Hallaj and "Sobhani Ma Azam Shani" of Bayazid Bastami is also rejected and considered blasphemous by Shams. According to him, "God is God. Whoever was a creature was not God." (Shams, V.1, 1377:303)

4-Conclusion

The results of this study show that Shams in his harsh words ruthlessly criticized all Sufis and their dervishes. His critical views about Bayazid Bastami and Hossein Mansour Hallaj also confirm this; thus, despite the high position that these two great mystics have in our mystical works, in Shams' view, they do not have a special place and are even ridiculed and denied by Shams. It is worth mentioning that in most cases, the names of these two mystics are mentioned together and Shams' criticism of them also refers to their words contained Shaths and due to their inexperienced potential and defects - they had not seen the

beauty of truth at all- they shouted. In *Maghalat-e Shams* (*Discourses of Shams),* Shams had a purely negative view of Hallaj, although in a few cases, he addressed other issues about Bayazid and sometimes we see a positive view of him. In the cases in which Shams spoke about Bayazid without considering his Shaths, he praised him as a great mystic and sometimes a dignified person who had been inspired, and gave him such a high position compared to philosophers and theologians that preferred him to thousands of scientists like Fakhr Razi.

5-References

1. Abbassi Dakani, Parviz, 2008, **The research about Molana's life and his mystic relationship with Shams**. Tehran: Elm.
2. Abunasr-ol Seraj, 2001, **Al-Luma**, Studied and Presented by Abdul Halim Mahmoud and Taha Abdul Baqi Sarwar, Egypt: Almahdisseh.
3. Aflaki, Shams-od-din Mohammad, 2014, **Managheb-ol-Arefin**, V.2, Edited by Tahsin Yaziji. Tehran: Donyaye Ketab.
4. Attar, Farid-od-din Mohammad, 2005, **Tazkarat-el Oliya**, According to the volume edited by Rinwold Nikelson. Tehran: Elm.
5. Behnamfar, Mohammad, 2013, **Vahye Dele Mowlana**. Mashhad: published by Astan-e Ghods-e Razavi.
6. Forouzanfar, Badi-oz Zaman, 1987, **The life of Molana Jalaluddin Mohammad**. Tehran: Zavvar.
7. Golpinarli, Abdul Ghader, 1984, **Mowlana Jalaluddin's Life**, *Philosophy, Works and Excerpts.* Translated and explained by Tawfigh Sobhani. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
8. Hakemi, Esmaeil, 2003, ***"Mysticism in Islamic culture", Mysticism as a bridge among cultures***. V.2, Shahram Yusefi, Collection of articles in a conference in honor of Professor Anne-Marie Shimel. Tehran: Research and Development Institute of Humanities. P. 39-44.
9. Hallaj, Hossein-ebn Mansour, 2002, **Poems Divan**. Studied and Presented by Hashem-ebn Osman. Beirut: AL-Alami.
10. Hayatifar, Fatemeh, 2016, **The investigation of Shams' life and being acquainted with Mowlana**, International Congress of Language and Literature, Torbat Heydariyeh: The University of Torbat Heydariyeh. p. 1-15.
11. Ibn Arabi, 1236, **Alfotohat-el Makkiyeh**, V.2, Beirut: Dar Sader.
12. Ibn Nadim, Muhammad Ibn Eshaq, 1970, **Al-Fehrest**, V.2, Edited and translated by Bayard Dodge. New York.
13. Jami, Abd-ol-Rahman, 1991, **Nafhat-ol-Ons men Hazerat-ol Ghuds**. Introduced and edited by Mahmoud Abedi, V2. Tehran: Etela'at publisher.
14. Kakaei, Ghassem, 2006, **Pantheism (Vahdate Vojood)**, Narrated by Inb Arabi and Mayster Akhart, Tehran: Hormos.
15. Massinion, Louie, 1979, **Mansour Hallaj's life**, Translated by Ravan Farhadi. Tehran: Manouchehri Library.
16. Molavi, Jalaludin Mohammad Balkhi, 1993, **Majales Sab'e**. Edited and explained by Towfigh Sobhani. Tehran: Keyhan.
17. Mowlavi, Jalaludin Mohammad Balkhi, 2006, **Fihe ma Fih**, Edited by Badiozaman Forouzanfar. Tehran: Negah.

18. Mowlavi, Jalaludin Mohammad Balkhi, 2012, **Masnavi**, Edited by Rinwod Nikelson. Tehran: Aminkabir.
19. Mortezaei, Javad, 2010,**The thought and language beyond Maghalat-e Shams** *(Discourses of Shams),* Tehran: Scientific and cultural publication.
20. Sajjadi, Seyyed Zia-od-din, 1993, **Introduction to mysticism and Sufism**, Tehran: Samt.
21. Sajjadi, Seyyed Jafar, 1996, **Dictionary of mystical terms and expressions**, Tehran: Tahoori.
22. Shams Tabrizi, 1998, **Maghalat** *(Discourses)*. V.2. Edited by Mohammad Ali Movahed. Tehran: Kharazmi.
23. Shimel, Anne Marrie, 1995, **Islamic mystic aspects**. Translated and explained by Dr. Abd-or-Rahim Gavahi. Tehran: Islamic culture.
24. Zarrinkoub, Abd-ol Hossein, 1993, **Step by Step until meeting God**, Tehran: Elmi.
25. Zarrinkoub, Abd-ol Hossein, 2013, **The Value of Sofiyeh He*ritage***. Tehran: Amirkabir.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 20, No.39, 2022, pp.83-98. Publisher: University of Sistan and Baluchestan .Title of paper: "The character of Hallaj and Bayazid in Maghalat-e Shams" .The Authors: behnamfar.M. &Naseri.S.F. &Rahimi.S.M.

DOI: 10.22111/jllr.2021.25378.2304

پژوهشنامه ادب غنایی
شاپا چاپی: ۵۷۳۷-۲۰۰۸
شاپا الکترونیکی: ۵۰۱۱-۲۵۳۸
Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

سیمای حلاج و بایزید در آینه مقالات شمس تبریزی

محمد بهنام فر [۱] ✉ | سیده فرخنده ناصری [۲] | محمد رحیمی [۳]

۱. نویسنده مسئول، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی ،دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: mbehnamfar@birjand.ac.ir
۲. کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی ، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: farkhondenaseri@birjand.ac.ir
۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، ،دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: smrahimi@birjand.ac.ir

چکیده

با توجه به شخصیت شگفت انگیز شمس تبریزی و جایگاهی که در عرفان اسلامی دارد، آشنایی با افکار و دیدگاه‌های او از جهات مختلف حائز اهمیت است. یکی از مواردی که در مقالات شمس برای پژوهندگان تعجب برانگیز است نگاه نقادانه و تعریض‌گونه او به عارفان بزرگی نظیر بایزید بسطامی و حسین منصور حلاج است. حال با توجه به انتقادها و تعریض های شمس به این عارفان که هر دو جزو اسطوره‌های عرفانی به حساب می‌آیند،در این جستار کوشیده‌ایم تا با بررسی و تحلیل شخصیت این دو در مقالات شمس دلیل این تعریض‌ها و انتقادها را روشن سازیم و به روش تحلیل محتوا و شیوه کتابخانه‌ای سیمای بایزید و منصور حلاج را در آینه مقالات شمس به تصویربکشیم. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شمس نظر مثبتی به عارفان شطح گو نظیر منصورحلاج و بایزید بسطامی نداشته‌است، جالب این است که معمولاً نام این دو در مقالات شمس با هم ذکر می‌شود و نقد شمس به آنها بیشتر ناظر به شطحیات آنهاست، زیرا در مواردی که شمس از بایزید بدون در نظر گرفتن شطحیات او صحبت می‌کند وی را در مقام عارفی بزرگ و گاه صاحب کرامت که به او الهام می شده است می‌ستاید.

کلیدواژه‌ها: شمس تبریزی، مقالات شمس، منصور حلاج، بایزید بسطامی، شطحیات.

۱. مقدمه

شمس تبریزی عارفی شوریده و رندی عالم سوز بود که نام او به عنوان سر حلقهٔ رندان روزگار ثبت شده‌است. او با عمل و افکار و اندیشه‌ای کاملا استثنایی و هنجارشکن در عرصهٔ عرفان ظهورکرد. از شمس تبریزی اثر مکتوب و مدونی که

نام نشریه: پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۰، شماره ۳۹، ۱۴۰۱، صص۹۸-۸۳. ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۳/۰۸ تاریخ پایان اصلاحات:۱۴۰۰/۰۷/۲۱ تاریخ پذیرش: ۰۷/۲۴ /۱۴۰۰. نویسندگان: بهنام فر،محمد؛ ناصری، سیده فرخنده و رحیمی، سید مهدی. عنوان مقاله: " سیمای حلاج و بایزید در آینه مقالات شمس تبریزی" DOI: 10.22111/jllr.2021.25378.2304

توسط خود او نگاشته شده‌باشد، باقی نمانده‌است و آنچه که امروز به نام مقالات شمس می‌شناسیم مجموعه‌ای است از سخنان و حکایات نغز و دلپذیر که در دوران اقامت او در قونیه بر زبان وی جاری شده و سپس توسط مریدان مولانا جلال الدین محمد بلخی جمع آوری گردیده‌است. دربارهٔ این مساله که شمس شاگرد چه کسی یا چه کسانی بوده‌است، اطلاع دقیقی در دست نیست. صاحب‌نظران نیز به قطع یقین در این مورد چیزی نگفته‌اند. جامی در "نفحات الانس" می‌نویسد: «وی مرید شیخ ابوبکر سلّه باف تبریزی بوده‌است و بعضی گفته‌اند مرید شیخ رکن الدین سجاسی بوده که اوحد الدین کرمانی نیز مرید وی است و بعضی گویند که مرید بابا کمال جندی بوده است. وی شاید به صحبت همه رسیده‌باشد و از همه تربیت یافته‌بود» (جامی،۱۳۷۰: ۴۶۵و۴۶۴). گولپینارلی شیخ رکن الدین سجاسی را خلیفهٔ قطب الدین ابهر؛ پیر طریقت ابهریه از شاخه‌های طریقت خلوتیه معرفی‌می‌کند (گولپینارلی،۱۳۶۳: ۹۷). افلاکی (۱۳۶۲: ۱۱۶و۱۱۵) نیز در شرح سیر و سلوک شمس بعد از دریافتن محضر شیخ ابوبکر سلّه باف می نویسد: «در آخر چون سیر وسلوک و کمالات حالات او از حدّ ادراک مردم درّاک درگذشت در طلب اکملی که افضلِ مکملانِ مکمّل بود سفری شد و طالب مردان خدا گشته بر مقتضای سافروا تصِحّوا تغنموا... و به خدمت چندین ابدال و اوتاد و اقطاب و افراد و اهل فتور و مستور و اکابر معنی و صورت رسیده، نظیر عظمت خود نیافت و مشایخ عالم را بنده و مرید خود ساخته، سیاحتی می کرد و مطلوب و محبوب خود را همی‌جست و همچنان آینه وجود مبارک خود را در نمدی پنهان کرده از نظر بینایانِ عالم در جلباب غیبی و نقاب غیرتِ الهی متواری گشته‌بود».در واقع نمی‌توانیم شمس را به شیخ یا فرقه‌ای خاص نسبت دهیم و محدود کنیم؛ چرا که او خود در آن حد از کمال و والایی است که آداب محدود فرقه‌ها و تعالیم شیخ در شأن روح آزاد و به کمال رسیده او نیست (مرتضایی،۱۳۸۹: ۷). خود شمس نیز در جایی می گوید: «وجود من کیمیایی است که بر مس ریختن حاجت نیست. پیش مس ریختن همه زر می‌شود. کمال کیمیا چنین باشد» (شمس تبریزی،۱۳۷۷:ج۱/ /۱۴۸). با این وجود که شمس، خود را در این درجه و مقام می‌بیند دیگر احتیاجی به شیخ و مراد ندارد و خودش پیر بزرگی است که باید مرید بگیرد. شمس آشکارا و مستقیم می‌گوید که شیخ من پیامبر است و خود را به هیچ طریقتی محدود و وابسته نمی داند: «هر کس سخن از شیخ خویش بگوید. مارا رسول علیه السلام در خواب خرقه داد، نه آن خرقه که بعد از دو روز بدرد و ژنده شود و در تون‌ها افتد و بدان استنجا کنند؛ بلکه خرقهٔ صحبت. صحبتی نه که در فهم نگنجد، صحبتی که آن را دی و امروز و فردا نیست» (شمس تبریزی،۱۳۷۷: ج۱۳۴/۱و۱۳۳). بدیهی است، کسی که معتقد است از پیامبر(ص) خرقه گرفته، دیگر هیچ یک از شیوخ زمانهٔ خود را لایق مراد بودن نمی‌داند.

۱-۱- بیان مساله وسوالات تحقیق

نگاهی اجمالی به زندگی و مقالات شمس نشان‌می‌دهد که او انسانی است شوریده و بی‌پروا، هنجارشکن، قاطع، درون گرا، اهل عمل و دیگرپرور. نگاه انتقادی شمس به تمامی نهادها، اصناف و طبقات مختلف جامعه در جای جای مقالات او بازتاب یافته‌است. حتی عارفان سترگی مانند بایزید بسطامی و حسین منصور حلاج که از اسطوره‌های عرفان ایرانی – اسلامی به حساب می‌آیند نیز از زبان تند انتقادی او در امان نمانده‌اند. لذا در این تحقیق در پی یافتن پاسخی برای پرسش-های زیر هستیم:

۱-دلایل انتقادها و تعریض‌های شمس به منصور حلاج و بایزید بسطامی چیست؟

۲- چه سیمایی از حلاج و بایزید در مقالات شمس تصویر شده است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

هدف اصلی این تحقیق بررسی و تحلیل سیمای دو عارف بزرگ (بایزید بسطامی و حلاج) از دیدگاه عارفی قلندر و شوریده

چون شمس تبریزی است، لذا انجام این نوع تحقیقات برای آشنایی بهتر با عارفان بزرگ و شناخت نسبت به موضوعات مهم عرفانی نظیر شطحیات ضرورت دارد.

۳-۱- روش تفصیلی تحقیق

این تحقیق به روش تحلیل محتوا و با ابزار کتابخانه‌ای انجام شده‌است. شیوهٔ گردآوری اطلاعات فیش برداری از منابع معتبر و ضروری کتابخانه‌ای و نیز استفاده از منابع الکترونیکی و سایت های علمی پژوهشی بوده است و پس از آن براساس داده های تحقیق، تحلیل و توصیف انجام یافته است.

۴-۱- پیشینه تحقیق

علاوه بر تحقیقات جداگانه‌ای که درباره شمس تبریزی، بایزید و حلاج انجام شده‌است، در ارتباط با این موضوع می‌توان مقالات زیر را برشمرد: مقاله «چهره حلاج در آینه مقالات شمس تبریزی» از فاطمه محمدی عسکرآبادی و مهدی صدیقی (۱۳۹۰) که تنها به بررسی و تحلیل شطحیات حلاج پرداخته و به سایر ابعاد شخصیت وی در نگاه شمس توجهی نداشته‌است، مقاله «اختلافات شمس با مولوی در آرا، اندیشه ها و داوری‌ها» از کبری صدیقی و رضا روحانی (۱۳۴۹)نیز مقاله‌ای است که در آن تحلیل‌ها کامل و همه جانبه نیست و مطالب ناقص و پراکنده‌ای در مورد موضوع در جای جای مقاله آمده است. مقاله «تحلیل شخصیت بایزید در مقالات شمس» از مهدی محبت (۱۳۹۲) که تصویر و جایگاه بایزید را در مقالات شمس، مثنوی مولوی، رساله فریدون سپهسالار و مناقب العارفین افلاکی به صورت تطبیقی و مقایسه‌ای بررسی کرده و در نهایت به تفاوت و تمایز نگاه شمس و مولوی به بایزید بسطامی پرداخته و ارادت خالصانه مولوی به بایزید را نشان داده‌است و همچنین مقاله «تقابل آرای شمس و مولوی در باب حلاج»از فاطمه محمدی عسکرآبادی و مهدی ملک ثابت (۱۳۹۲) که بیشتر به شطحیات حلاج به ویژه اناالحق گویی او نظرداشته و به تقابل و تضاد میان دیدگاه‌های شمس و مولوی پرداخته است. لذا تا کنون هیچ تحقیق جامع و مستقلی در این زمینه انجام نشده‌است.

۲- سیمای حلاج و بایزید در آینهٔ مقالات شمس تبریزی

شمس الدین محمدبن علی بن ملک داد از مردم تبریز بود .دولتشاه اورا پسر خاوند جلال الدین یعنی جلال الدین حسن معروف به نو مسلمان از نژاد بزرگ امید که مابین سنه ۶۱۸ـ۶۰۷ ه.ق حکومت الموت را داشت شمرده‌است(فروزانفر، ۱۳۶۶: ۴۹) از احوال و پیشینه و تاریخ تولد او اطلاعات دقیقی در دست نیست .اطلاعات مربوط به زندگی، احوال، آرا و اندیشه-هایش تنها مربوط به مدت زمانی است که در کنار مولانا بوده .ناصرالدین ز شمس را فردی کم حوصله، تندخو، یکدنده، پرخاشگر، سختگیر و انعطاف ناپذیر معرفی می‌کند (صاحب الزمانی، ۱۳۸۷ :۱۳۹). شمس در تمام رشته‌های زمان خود از فقه، حدیث، کلام، تفسیر، عرفان و ریاضیات دست داشته و در آنها تحصیل کرده‌است .اما از او هیچ اثری در هیچ یک از این رشته‌ها در دست نیست. مقالات شمس تنها مجموعه‌ای است که از سخنان شمس به دست ما رسیده است (همان :۱۰۲) مقالات او نیز مجموعه‌ای است از سخنان پراکنده، گفتارهای پریشان و بدون نظم که به قلم خود شمس نگاشته نشده‌است، بلکه سخنانی است که درمجالس بر زبان او جاری شده و مریدان آن‌ها را یادداشت کرده‌اند. شمس تبریزی یک شخصیت منتقد است که تمام نابسامانی های جامعه را نقد کرده و هرچند خودش مشرب صوفیانه داشته، صوفیه را هم مورد نقد قرار داده‌است که در این میان حتی حلاج و بایزید هم از تیغ تیز انتقاد او رهایی نیافته‌اند .سیمای این دو عارف در مقالات شمس نسبت به سایر عرفا بازتاب بیشتری دارد و نکته دیگر اینکه در غالب مواردکه بحث مربوط به شطحیات است نام این دو

عارف با هم ذکر می شود؛ زیرا شمس نظر مساعدی نسبت به شطحیات ندارد و آنها را سخنانی برهنه و رسوا و از سر خامی می‌داند که در ادامه بحث شطحیات از دیدگاه شمس به آن پرداخته‌ایم.

۱-۲- حسین منصور حلاج

حسین بن منصور حلاج که به نام پدرش منصور، معروف شده است و منصور حلاج نامیده می‌شود در سال ۲۴۴ ه.ق در شهر واسط متولد شده و در سال ۳۰۹ ه.ق به شهادت رسیده‌است (سجادی، ۱۳۷۲ :۶۹). حلاج شیفته یکتایی بود و آرزو داشت تا با این یکتایی اسلام به اوج عزت خود برسد و همه خدای یکتا را پرستش کنند و در راه رسیدن به همین آرزو به اتهام کفر و الحاد در شریعت شهید شد (ماسینیون، ۱۳۵۸ :۶۷). نزد اکثر صوفیه حلاج از اولیاست، لیکن عامه مسلمانان او را ظاهرا به سبب محکوم شدنش اهل دعوی و شعبده شمرده‌اند . در واقع وی سخنان غریب داشت و کتاب‌های عجیب مانند طاسین الازل، قرآن و القرآن و کبریت احمر را نوشت. اشعاری هم داشت آکنده از شطحیات که هم پر بود از معانی بلند و دعوی‌های غریب (زرین کوب، ۱۳۹۲ :۶۴). حسین بن منصور حلاج اولین شهید مذهب انسان خدایی و انسان ستایی به شمار می‌رود. نظریه حلاج، نظریه حلول ـ ورود و تجسم خدا در جسم انسان ـ دانسته شده‌است که بدون شک گزاف و سوء درکی از آموزش والای حلاج است . حلاج معتقد بود که بشر می‌تواند تا جایی ارتقا پیدا کند که مظهر خدا شود . به نظر حلاج انسان‌ها باید متخلق به اخلاق خدایی گردند .اعلام این نظر شور و غوغای بسیاری در راه انسان سالاری در عصر بندگی بوده-است(صاحب الزمانی، ۱۳۸۷:۵۷۷و۵۷۶). حلاج به واسطه همین تفکر و اندیشه اش به مقامی رسید که «اناالحق» گفت . اشعار شطح آمیز بسیاری نیز به وی منسوب است. از جمله

انـــامن اهـــوی ومـــن اهـــوی انـــا نحـــن روحـــان حللنـــا بـــدنا
فـــاذا ابصـــرتنی ابصـــرته و اذا ابصـــرته ابصـــرتنا

(حلاج، ۱۴۲۳ :۱۳۴)

حلاج در زمان حیات نیز مخالفان و موافقان زیادی داشت .سر سخت ترین دشمن او وزیر خلیفه المقتدر حامد بود؛ اما نایب او ابن عیسی از هواخواهان حلاج بود . بالاخره با دسیسه مخالفان، حلاج را در روز ۲۴ ذیحجه در باب خراسان بر آستان جایگاه نگهبانان آوردند، تازیانه اش زدند، دست و پایش را بستند، به دارش آویختند، تنش را آتش زدند و خاکسترش را در آب دجله ریختند (سجادی، ۱۳۷۲ :۷۲). داستان کرامت حلاج و سرانجام زندگی‌اش در ادب صوفیه به سرگذشت حضرت عیسی تشبیه شده است (زرین کوب، ۱۳۹۲ :۶۴). «شخصیت حلاج بسیار جنجال برانگیز بوده‌است؛ ولی در میان عرفا، حلاج بر چوبه دار همواره پرچم توحید تلقی گشته و الهام بخش بسیاری از کلمات عارفانه بوده-است . هرچند عده‌ای از متشرعه به کفر او فتوی داده و به قتلش رساندند لیکن عده‌ای دیگر او را جزو اولیا شمرده‌اند و تا حد پرستش ستوده-اند(کاکایی، ۱۳۸۵ :۱۵۹). حلاج با وجود مخالفان بسیاری که داشت هرگز بر تفاوت مذاهب و مسالک خرده نگرفت. او عقیده داشت که آداب و رسوم ظاهری فرقه‌های گوناگون، واسطه فرعی است و باید از آنها فراتر رفت تا به حقیقت خدایی رسید (ماسینیون، ۱۳۵۸ :۲۵). حلاج هیچ‌وقت در برابر مخالفان نایستاد و جدال نکرد؛ اما سخنانی دارد که به واسطه آنها خود را تبرئه کرده است، از جمله: «هرگز خود را آنگونه که دوستانم در حق من باور کرده‌اند یا آنگونه که دشمنانم در اندیشه دارند، نشان نداده‌ام .آن صورت که هر دو دسته از من در خاطر ترسیم کرده‌اند جز صورت ضمیر آنها نیست» (زرین کوب، ۱۳۷۷ : ۱۷).

فریدون سپهسالار به عنوان یکی از موافقان حلاج می گوید: «بباید دانست که این حال اتحاد نه چنان است که اهل توحید دایم در این حال موصوف توانند بود زیرا حضرت رسالت "لی مع الله" وقت فرمودی ...و حسین منصور حلاج چون به غایت مشتاق این بار فاقه بود می‌خواست که دایما در این حال بماند و قوای بشری تحمل نمی‌کرد. لاجرم از تعالی در وقت مناجات خرابی ظاهر و هدم وجود می‌طلبید کما قل: الهی افنیت ناسوتیتی فی لاهوتیتک، فبحق ناسوتیتی فی لاهوتیتک ان ترحم علی سعی فی قتلی»(سپهسالار، ۱۳۸۵ :۵۶-۵۵). اخباری که در مورد حلاج بیان شده‌است به گونه‌ای متناقض و غریب به نظر می‌رسد که گاه این تصور به وجود می‌آید که شاید حلاج بیش از یک نفر بوده و احوال چند حلاج به هم آمیخته‌است، به خاطر همین تناقضات است که برخی او را به عرش اعلی برده‌اند و برخی او را ملحد و کافر دانسته‌اند و بعضی نیز او را اهل شعبده و سحر دانسته‌اند و برخی وی را از اولیای خدا شمرده‌اند « زرین کوب، ۱۳۹۲ :۶۲».

شمس تبریزی در سراسر مقالات هرجا که از حلاج صحبت می‌کند دیدگاهی صرفا منفی نسبت به او دارد چرا که سخنان وی در حق حلاج ناظر به شطحیات وی است که در ادامه مقاله در قسمت شطحیات از نگاه شمس تبریزی به طور مفصل به این مقوله پرداخته‌ایم.

۲-۲- بایزیدبسطامی

ابویزید طیفوربن عیسی البسطامی معروف به بایزید بسطامی ملقب به سلطان العارفین از بزرگان اهل تصوف و عرفان قرن سوم است که در سالهای ۱۶۱تا۲۳۴ ه.ق می‌زیسته .وی شهرت بسیاری داشته و با رفتار و گفتارش تاثیر و نفوذ شدیدی بر سایر عرفا گذاشته‌است (سجادی، ۱۳۷۲ :۶۵).

عطار نیشابوری در تذکره الاولیا وقتی از بایزید صحبت می‌کند او را اکبر مشایخ، اعظم اولیاء، حجت خدای، خلیفه بحق، قطب عالم و مرجع اوتاد می‌نامد(نیشابوری، ۱۳۸۴ :۱۴۴).بایزید بسطامی از علوم روزگار خود بهره چندانی نداشته و مانند سایر مشایخ قدیم خراسان امی و درس ناخوانده بوده‌است و عرفانش بیشتر از نوع شوریدگی و مجذوبی است .بیشتر از اینکه شیفته درس و دفتر و کتاب باشد متکی به تجربه درونی و کشف معنوی بوده؛ چراکه نفس گرم انسان بالغ رسیده به توحید، حی و حاضر را بر کلمات منقول و بی جان ترجیح می‌دهد (عباسی داکانی، ۱۳۸۷ :۱۳۶).به سبب همین تفکراتش بود که بایزید وحدت وجود و فنای فی‌الله را درک‌کرد و سبحانی ماعظم شأنی بر زبان راند. داستان سبحانی گفتن بایزید بارها و در کتب متعدد نقل شده‌است .عطار در تذکره الاولیا در این باره می‌نویسد: « یکبار در خلوت بود بر زفانش برفت که» سبحانی ما اعظم شانی «چون با خود آمد مریدان با او گفتند که چنین کلمه‌ای بر زفان تو برفت. شیخ گفت: خداتان خصم، بایزیدتان خصم اگر از این جنس کلمه‌ای بگویم مرا پاره پاره کنید ...!دیگر بار همان گفت . مریدان قصد کردند تا بکشندش، خانه از بایزید انباشته بود .اصحاب خشت از دیوار بیرون گرفتند و هر یکی کاردی می‌زدند . چنان کارگر می‌آمد که کسی کارد بر آب زند، هیچ زخم کارگر نمی‌آمد...اصحاب درآمدند و حال بگفتند . شیخ گفت بایزید این است که می‌بینید آن بایزید نبود» (عطار، ۱۳۸۴ :۱۵۰ -۱۴۹). وحدت وجود و فنای فی الله در احوال و کردار بایزید به خوبی آشکار است . همان طور که خودش می‌گوید «از بایزیدی بیرون آمدم چون مار از پوست، پس نگه کردم عاشق و معشوق یکی دیدم که در عالم توحید همه یکی توان بود» (عطار،۱۳۸۴ :۱۶۱).

برای شناخت بهتر تفکر و شخصیت این عارف بزرگ به چند سخن در مورد او بسنده می‌کنیم« بایزید روح الله روحه اول سلام می‌کرد در مسابقت آخرالامر علیک سلام می‌گفت. از سر حال پرسیدند، گفت :از شفقت می کنم که چهل طبق نور

نثار سلام دهنده است، آن عطیه را فدای خلق کردم» (افلاکی، ۱۳۹۳.ج۱ :۵۴۱ – ۵۴۰). همچنین نقل است از افلاکی که به بایزید گفتند بر سر آب و هوا می‌روی . بایزید در پاسخ گفت : چوب خشک بر سر آب می‌رود و مرغان نیز در هوا می‌پرند و جادوگران در یک شب از قاف تا قاف می‌روند، پس کار مردان آن است که به هیچ چیز دل نبندند جز خدا» (همان، ج۲ : ۶۵۶).

در مواردی که شمس از بایزید بدون در نظر گرفتن شطحیات او صحبت می‌کند وی را در مقام عارفی بزرگ و گاه صاحب کرامت -که به او الهام می شده است - می‌ستاید. از جمله در جایی می گوید: « بایزید در گورستان می‌گشت، کله-های سر آدمیان یافت . در اندرونش الهام آمد که برگیر به دست و درنگر نیکو نیکو. بعضی گوش کله‌ها را بسته دید بی سوراخ، بعضی گوشها را سوراخ دید تا به گوش دگر از این گوش تا به آن گوش و بعضی گوشها را سوراخ تا به حلق .گفت : ...از بهر چه آن کله ها بدان صفت‌اند؟ الهام آمد که این کله‌ها که در گوش او هیچ سوراخ نبود کلام ما هیچ نمی‌شنیدند و آنها که سوراخ از این گوش تا آن گوش بود از این گوش در می‌کردند و بدان گوش برون می‌کردند و آنها را که از گوش به حلق راه بود قبول می کردند» (شمس تبریزی، ج۱ :۱۹۴). در جایی دیگر نیز می گوید: «ابایزید نفس خود را فربه دید، گفت : از چه فربهی !گفت :از چیزی که نتوانی آن را دوا کردن و آن، آن است که خلق می‌آیند ترا سجود می‌کنند و تو خود را مستحق آن سجود می‌کنی .گفت :اما تو غالبی عاقبت، من نتوانم تو را مغلوب کردن !به وقت مرگ زنار خواست تا آنچه سر بود !ان الحقنی بالصالحین» (همان، ج۴۹: ۲).

شمس به شدت با فلسفه مخالف بود و غالبا با تعریض از فیلسوفان یاد می‌کرد: «آن شهاب الدین علمش بر عقلش غالب بود .عقل بایدکه بر علم غالب باشد. حاکم باشد. دماغ که محل عقل است ضعیف گشته‌بود» (همان، ج۲ :۲۹۷) در جایی دیگر نیز فلاسفه را اهل دوزخ می‌داند و می‌گوید: «اغلب دوزخیان از این زیرکان‌اند، ازین فیلسوفان، ازین دانایان که آن زیرکی ایشان حجابشان شده .از هر خیالشان ده خیال می‌زاید همچو نسل یأجوج» (همان،ج۱ :۱۴۵) در جایی دیگر می‌گوید: «قل رب زدنی علما» می‌گوید: برای دل من این علم را بیاموز .عقل اینجا کی گنجد؟ عقل کافر است اینجا. عقل کافر است . فلسفیان عقلند» (همان :۳۸۲).

با توجه به جایگاه فلسفه در نزد شمس، بایزید در مقام مقایسه با فلاسفه به عنوان یک عارف در مرتبه‌ای بالاتر از آنها قرار دارد، برای مثال شمس، فخر رازی را در برابر بایزید به قدری کوچک می‌شمرد که می‌گوید: «صد هزار فخر رازی در گرد پای ابایزید نرسد و چون حلقه بر در باشد .بر آن در خاص خانه نی بلکه جلو آن در بیرونی» (همان :۱۲۸). همان طور که گفته شد غالبا نام حلاج و بایزید در مقالات شمس صرف نظر از موارد معدودی که توضیح آن‌ها گذشت با طرح بحث مهم شطحیات و عقیده شمس در باره عارفان شطاح دیده‌می‌شود. از این رو برای تصویر سیمای واقعی حلاج و بایزید در آینه مقالات شمس تبریزی ابتدا به توضیحی مختصر از شطحیات می‌پردازیم و سپس نظرات شمس، موافقان و سایر مخالفان این مقوله را مطرح می‌کنیم.

۳- شطح و شطحیات

یکی از مسائلی که رابطه نزدیکی با بحث فنا و بقا دارد شطحیات است .برخی صاحب نظران معتقدند که عرفان و حکمت صوفی با عقل و فکرت او و شطحیات با ذوق و روح وی سر و کار دارد(حاکمی، ۱۳۸۲ :۴۳). تعریف عرفا از شطح نیز این چنین است: «سخنانی که در حالت وجد و بی خودی در وصف حال و شدت وجد و بی خودی گفته‌شود؛ به سخن دیگر در عرف عرفا حرکت اسرار وجد را شطح گویند که شنیدن آن بر ارباب ظاهر سخت و ناخوش باشد و موجب ظن و

انکار گردد»(سجادی، ۱۳۷۵ : ۵۰۵). ابو نصر سراج در تفسیر شطحیات می‌گوید : «آنها سخنانی هستند که ظاهری شنیع و باطنی صحیح دارند» (ابونصرالسراج، ۱۳۸۰:۴۵۴-۴۵۳). قاسم کاکایی در کتاب خود می‌نویسد: «شطحیات عرفا تعابیری است که آنان از تجارب عرفانی خویش به عمل می‌آورند ... تجربه عرفانی ذاتا غیر قابل بیان و نگفتنی است . تعبیرات و کلمات متداول ما ظرفیت بیان آن را ندارند ولی عرفا ناچار بوده‌اند که در مقام تدبیر تجارب خود را در قالب همین کلمات بریزند . بعضی از این تعابیر به گونه‌ای است که برای فهم عادی بشری غریب می‌آید، عرفا اینگونه تعابیر را شطح می‌گویند» (کاکایی، ۱۳۸۵ :۳۶۱).

۱-۳- شطحیات در نگاه شمس

شمس در کتاب مقالات - که تنها اثر به جای مانده از اوست - به کرات از شطح، شطحیات، بایزید و حلاج به عنوان نمایندگان عارفان شطح‌گو سخن گفته و این خود نشانگر اهمیت این موضوع در دید این عارف بزرگ است، هرچند که نگاهی کاملا منفی نسبت به شطحیات دارد . وی هرگاه از شطحیات بایزید و حلاج سخن می‌گوید زبانش تند و گزنده و گاه به دور از ادب و احترام است. شمس در سراسر مقالات هر جا که از حلاج صحبت می‌کند دیدگاهی صرفا منفی دارد که البته در مورد بایزید در موارد اندکی که گفته‌شد به مسائل دیگر نیز پرداخته می‌شود و گاه از او چهره‌ای مثبت در آینه مقالات می‌بینیم. شمس الدین تبریزی مانند هر عارف و صاحب نظر بزرگی برای مخالفت های خود دلایل و توجیهاتی نیز دارد. از منظر شمس چون حضرت محمد(ص) بالاترین مرتبه انسانی را داراست، هیچ کس نمی تواند به پای او برسد چه برسد به اینکه ادعای گزاف خدایی بکند که حتی محمد(ص) با آن درجه از بزرگی و کرامت چنین ادعایی نکرده است. «خداست که خداست هر که مخلوق بود، خدا نبود، نه محمد نه غیر محمد» (شمس، ج۱ .۱۳۷۷ :۳۰۳). از منظر شمس ادعای الله شدن کفر و الحاد است . چنان که می‌گوید: «معنی اذا تم الفقر فهو الیه، هزار بیهوده بگویند . یعنی چون تمام شد فقر، پس آنگه خدا عیان شد، بیابی و ببینی نه آنکه الله شود، یعنی اذا تم الفقر تجد الله، اگر نه آن کفر باشد» (همان، ج۲ :۱۳۵).

بنابر عقیده شمس هیچ کس نمی‌تواند از خودی خود و انانیت رهایی یابد(همان، ج۱ :۶۲۱)پس با وجود این انانیت، ادعای خدایی و اناالحقی گزافه‌ای بیش نیست. «منصور را هنوز روح تمام جمال ننموده بود وگرنه انا الحق چگونه گوید؟ حق کجا و انا الحق کجا؟» (شمس تبریزی.۱۳۷۷:۲۸۰). بنا بر همین تفکرات و اندیشه است که شمس سخنان شطح آمیز حلاج و بایزید را قبول ندارد و آنها را مورد انتقاد جدی قرار می‌دهد .او تا حدی بایزید و شمس را کوچک می‌شمرد که حتی آنان را شایسته اینکه مخاطب سخنانش باشند نمی‌داند . شمس مخاطبان خود را مشخص کرده و می‌داند که روی سخنش با چه کسی است، از این رو به هنگام اعتراض نسبت به پیچیدگی سخنش آشکارا اعلام می‌دارد » بدان گوش مشنو که سخن مشایخ شنیده‌ای آنجا که این سخن است چه جای بایزید وسبحانی؟»(همان، ج۱ :۱۸۱).

شمس عقیده دارد که سخن باید قابل تاویل باشد، بنا بر این سخنان حلاج را - که قابل تاویل نمی‌داند - رسوا و برهنه می‌خواند. « سخن باشد با تاویل که اگر مواخذه کنند راست باشد به تاویل نه همچو اناالحق رسوا و برهنه . قابل تاویل نه، لاجرم سرش رفت» (همان، ج۲ :۱۶۳). یکی دیگر از دلایل شطح‌گویی از نظر شمس ناتمام بودن عارف در سکر است، همان طور که در مورد حلاج می‌گوید: «آن را که خمر فرو گیرد، در حمایت خمر باشد، سخن نتواند گفت و آنچه گوید ... هیچ فهم نکنند و در خطر نباشد سر او؛ الا آنکه خمرش فرو نگیرد، الا طاقت خمر نداشت و از نور و از بوی او از خود شد، در خطر است سر او چنانکه حلاج» (همان، ج۲:۱۴۸).

از منظر بسیاری از عرفا مرتبه‌ای که حلاج به آن رسید، مرتبه یقین کامل بود، با وجود این، شمس بیان می‌کند که حلاج در شک مانده‌است. « آری قومی در شک مانده‌اند، قومی در یقین مانده‌اند. می‌گویی این مرتبه قومی است . حلاج در شک رفت، قومی میان شک و یقین» (همان، ج ۱ :۷۷).یکی دیگر از دلایل اساسی که شمس بارها از آن برای رد و انکار شطحیات نام می‌برد، هویدا کردن اسرار است . شمس بایزید را کامل نمی‌داند چرا که اسرار را آشکار می‌کرد. «بزرگان را و کاملان را که عالم جهت ایشان هست کرد، هم حجابی هست و آن آنست که گاه گاهی اسرار می گویند با خدا تا متلاشی نشوند ...عجب این بزرگان را چون کلام روی ننمود از این بزرگان، ابایزید از این قبیل نباشد، انبیا باشند و رسل» (همان، ج۱ : ۹۴). همان طور که قبل از این گفته شد از نظر شمس هر چیز که فراتر از مقام حضرت محمد (ص) باشد، پذیرفتنی نیست . در مورد حلاج و بایزید نیز این‌چنین است. « شمس بایزید را مبتدع و سخنان او را بدعت در دین محمد می‌داند» (همان، ج۱ :۱۰۶). در جایی دیگر نیز به اینکه بایزید اسرار خود را هویدا کرده‌است تعریض می‌زند و می‌گوید حتی پیامبر(ص) اسرار را بیان نمی‌کرد (همان، ج۲ :۱۳۰). سبحانی گفتن بایزید را از روی مستی می‌داند و می‌گوید: «متابعت مصطفی به مستی نتوان کرد» (همان،ج۲ :۹۳). تعریضات شمس به بایزید در مقایسه با مقام پیامبر تا جایی پیش می رود که می‌گوید: « سلطان العارفین چگونه گویم؟ امیر نیز نیست کو متابعت محمدعلیه السلام؟ کجاست متابعت در صورت و در معنی؟ » (همان، ج۲ : ۱۴۰).

بایزید بسطامی می‌گفت چون مرا معلوم نشده‌است که پیامبر چگونه خربزه می‌خورد، خربزه نمی‌خورم .شمس در مقابل این عمل او می‌گوید: « آخر این متابعت را صورتی است و معنیی، صورت متابعت را نگاه داشتی، پس حقیقت متابعت و معنی متابعت چگونه ضایع کردی که مصطفی صلوات الله علیه می فرماید: «سبحانک ما عبدناک حق عبادتک، او می‌گوید : سبحانی ما اعظم شأنی !اگر کسی را گمان باشد که حال او قویتر از حال مصطفی بود، سخت احمق و نادان باشد» (همان، ج۲ :۱۴۳).

شمس ادعای بایزید، مبنی بر خارج شدن از حجاب و رفتن به ماورای حجاب را عین حجاب می‌داند و می‌گوید : «دو عارف با هم مفاخرت و مناظرت می‌کردند در اسرار معرفت و مقامات عارفان، آن یکی می‌گفت که آن شخص که بر خر نشسته است می آید، بنزد من خداست .آن دیگر می‌گوید نزد من خر او خداست .حاصل، اغلب به جبر فرو رفتند، ابایزید و غیره در سخنانشان پیداست، چندان نیست و مشغول شدن بدان سخن ها حجاب است .از این روست که آن چیزی دیگرست . گفت آن چیز دیگر چون باشد؟ گفتم مثلا این سخن ما شنیدی، آنها بر دل تو سرد شد، آن حجاب چنین چیزی باشد» (همان، ج۱ :۱۰۳).

شمس تنها به انتقاد و خرده گیری از این دو عارف بسنده نمی‌کند .وی گاهی با تمسخر و ریشخند از احوال بایزید حرف می‌زند . سخنان و احوال بایزید را به سخره می‌گیرد و می‌گوید من این احوال را در کودکی به هنگام بازی‌های کودکانه داشته‌ام و به همین دلیل او لقب سلطان العارفین را شایسته بایزید نمی‌داند: « به وقت چالیک باختن مرا باری احوال بایزید و جنید بود که ایشان چه می‌کردند، اکنون سلطان به چه سلطان باشد، گوی می‌بازد در میدان و توپ می‌زند، خود چگونه باشد ! همه کس دانند که چالیک باختن کجا و گوی دولت باختن کجا؟ از میدان گوی اقبال می‌برد و می‌بخشد» (همان، ج۲ :۱۵۵).

انتقادهای شمس از این دو عارف و شطحیاتشان به جایی می‌رسد که از الفاظ توهین‌آمیز و شنیعی نسبت به آنها استفاده می‌کند «عیب از آن بزرگان بوده‌است که از سر علت سخنها گفته‌اند :اناالحق و متابعت رهاکرده‌اند و در دهان اینها افتاده‌است .اگرنه اینها چه سگ‌اند که آن سخن گویند؟ اگر مرا امر بودی اینها را یا کشتن یا توبه» (همان:ج۲۱۱/۱و۲۱۰). در

جایی دیگر نیز سالکان را به گوساله تشبیه می‌کند و می‌گوید: «این سو کو سالکان روند رفتن گوسالگان است، این کار به مدرسه بر نیاید» (همان، ج۲ :۲۴۹). در این تشبیه ما و ما گفتن صوفیان با توجه به قراین، حلاج و بایزید ایهام به دو معنی دارد :اول معنی ظاهری آن که همان اناالحق و سبحانی گفتن است و دوم با توجه به تشبیه آنها به گوساله صدای گوساله را نیز به ذهن متبادر می سازد.

شمس یکی از دلایل "اناالحق" گفتن حلاج را عدم درک کامل او از روح و فاصله او با حق و حقیقت می‌داند: «منصور را هنوز روح تمام جمال ننموده بود وگرنه اناالحق چگونه گوید؟ حق کجا و انا کجا؟ ....اگر از حقیقت حق خبر داشتی اناالحق نگفتی» (همان، ج۱ :۴۹۹) و در نقد سبحانی گفتن بایزید، آن را حرف حق نمی‌داند بلکه آن را سخن بنده می داند و می‌گوید: «هرگز حق نگوید سبحانی، سبحانی لفظ تعجب است، حق چگونه متعجب شود از چیزی؟ بنده اگر سبحانی گوید که لفظ تعجب است، راست باشد» (همان، ج۲ :۵۹).

۲-۳- موافقان و سایر مخالفان شطحیات

شطحیات هم مانند بسیاری از مسائل و مباحثی که در طول تاریخ ظهور کرده، مخالفان و موافقانی داشته است . در قرن سوم صوفیه به صورت یک طبقه اجتماعی، با افکار و معتقدات خاص معرفی شده‌اند. برخی از این آرا و عقاید آنها در این قرن جنجال برانگیخته تا حدی که فقها را نسبت به صوفیه بدبین ساخته است . از جمله این عقاید افراطی، وحدت وجود است که با اتصال و حلول تطبیق شده و در نظر فقها و اهل شرع کفرآمیز و الحادی جلوه کرده است .از آن جمله سخن بایزید بسطامی است که گفت: "لیس فی جبتی سوی الله " و "انا الحق" گفتن منصور حلاج(سجادی،۱۳۷۲ :۶- ۶۰۱)

علاوه بر این مخالفتهای کلی که صورت می‌گرفته‌است اشخاص بسیاری نیز صراحتا بر حلاج و بایزید خرده‌گرفته‌اند، از جمله ابن ندیم که در مورد حلاج می‌نویسد: «حسین منصور حلاج آدم حیله‌گر و افسونگری بود که به مذهب صوفیه درآمده بود و به الفاظ آنان سخن می‌گفت ...در میان پیروان خود مدعی الوهیت بود و از حلول سخن می‌گفت » (ابن ندیم،۱۹۷۰.ج۱ :۴۷۴). عبدالقادر گیلانی موسس سلسله قادریه نیز معتقد است که حلاج در راه سلوک لغزش کرده و به خطا رفته است(زرین کوب،۱۳۹۲).

جالب توجه است که برخی مکتب ها و فرقه‌هایی که خودشان از طرفداران وحدت وجود بودند نیز در جبهه مخالفت با حلاج و بایزید قرار داشتند .از جمله این مکاتب، مکتب وجودیه است .طرفداران این فرقه، بر این باورند که « چون وجود خالق و وجود مخلوقات هر دو یکی است، راز و نیاز عاشقانه منصور حلاج بیهوده بوده است، زیرا او خود واصل بود و نیازی به طلب وصل نداشت» (ماسینیون، ۱۳۵۸ :۷۹). با وجود همه مخالفت ها و اتهاماتی که به حلاج و بایزید زده‌اند، با تأمل در سخنانی که خود حلاج بیان کرده‌است، می توان او را از این اتهامات تبرئه‌کرد . حلاج می‌گوید: بارها گفته‌ام، آن کسی که انا الحق می‌گوید من نیستم، یکی هستی نامحدود است که تنها او می‌تواند خود را من ـ أنا ـ بخواند و اگر بخواهد این بانگ را از زبان بوته شعله ور، کائنات و حتی انسان ظلوم جهول سر می‌دهد و همه اینها زمانی می‌توانند این بانگ مقدس را فریاد بزنند که از خودی خود رسته باشند و خودی در وجود آنها نباشد(زرین کوب،۱۳۷۷ :۱۹).

این سخنان حلاج را می‌توان در موضع دفاع او از خود تلقی کرد، همان طور که در جایی دیگر می‌گوید: «من خودی را که دیگران دوست دارند در خود بسط و توسعه دهند و آن را قوی و صاحب ابعاد سازند، نوعی بیماری می‌پندارم که انسان

را ـ که باید خلیفه حق باشد ـ از مرتبه کمال، از نیل به حیات کامل که عبارت از اتصال با کمال نامحدود است باز می‌دارد . این بیماری را باید برطرف کرد و اگر دست دهد باید ریشه کن کرد»(همان).

با وجود چنین گفته‌هایی چگونه می‌توان به حلاج اتهام کفر و الحاد زد، وقتی او انا الحق می‌گوید، همان طور که خود صراحتا بیان کرده‌است، هیچ خودخواهی در سخنش نیست و در آن لحظه تمام وجودش را حق فرا گرفته است. همان طور که گفته شد شطحیات و عرفای شطح گو موافقانی نیز داشته‌اند . برخی صاحب نظران که موافق با این رویداد بوده‌اند آن را توجیه کرده و برای آن دلایلی ذکر کرده‌اند، از جمله مولانا معتقد است که حقیقت وحی پیوستگی دل به عالم غیب است، ازین رو گوش غیب گیر و طبع الهام پذیر عارفان همان معانی نغز و لطایف بدیع را که از عالم غیب گرفته است در قالب نظم می ریزد (بهنام فر، ۱۳۹۲:۶۴).

گر نبودی گوشهای غیب گیر　　وحی ناوردی ز گردون یک بشیر

(مولوی، ۱۳۹۲ :د / ۱۶۵۹،۶)

مولانا تمثیل آهن و آتش را نیز برای توجیه شطحیات عرفای بزرگ و اولیای الهی به کار گرفته‌است .او می‌گوید وقتی مردان خدا واقعا به حالت بیخودی و فنا می‌رسند مانند پاره آهنی هستند که در آتش افتاده، آهنی که در آتش گداخته به رنگ آتش درآید، در آن لحظه اگر ادعای آتشی (آتش بودن) بکند سخنی گزاف نگفته است

.

صبغه الله هست خم رنگ هو　　پیسها یک رنگ گردد اندرو

چون در آن خم افتد و گوییش قم　　از طرب گوید منم خم لا تلم

آن منم خم خود انا الحق گفتنست　　رنگ آتش دارد الا آهن است

رنگ آهن محو رنگ آتش است　　ز آتشی می لافد و آهن وش است

چون بسرخی گشت همچون زرکان　　پس انا النارست لافش بر زبان

شد ز رنگ و طبع آتش محتشم　　گوید او من آتشم من آتشم

(همان:د۲ /۱۳۵۰-۱۳۴۵)

سخنان و اعتقادات حلاج و بایزید نیز به عنوان عرفای شطاح تنها مورد نقد و انکار قرار نگرفته‌است، بلکه هستند کسانی که با این دو عارف بزرگ و سخنانشان موافق هستند . عطار در تذکره اولیای خود می‌گوید: وقتی که یک درخت أنا الحق می‌گوید و درخت در میان نیست، پس چگونه روا نباشد که حسین منصور حلاج خود در میان نباشد و اناالحق بگوید(عطار،۱۳۸۴ :۵۳۴).

ابن عربی نیز در دفاع از شطحیات بایزید می‌گوید :این گونه سخنان مربوط به مقام قرب نوافل است و معتقد است که بایزید به این مقام نایل آمده است. «بایزید ر اگفتند چگونه صبح کردی؟ گفت مرا صبح و شامی نیست . صبح و شام از آن کسی است که مقید به صفت باشد در حال که من صفتی ندارم» (ابن عربی،ج۱ .۶۳۴ :۸۳).

آنه ماری شیمل نیز با تفسیری که از سخنان حلاج دارد، می‌تواند در حوزه موافقین او قراربگیرد . وقتی حلاج در زندان بود در پاسخ به درویشی که از او پرسی عشق چیست؟ گفت: "امروز بینی، فردا بینی و پس فردا بینی" شیمل در تفسیر این جمله می‌گوید: «آن روز وی را کشتند و دیگر روز بسوختند و سیوم روز به باد بردند ... یعنی عشق همین است» (شیمل، ۱۳۷۴ :۱۲۹). مولوی نیز در توجیه "أنا الحق" گفتن حلاج می‌گوید : "أنا الحق" گفتن حلاج دعوی بزرگی نیست، بلکه

تواضعی بزرگ است، زیرا کسی که می‌گوید من عبد خدا هستم دو هستی را اثبات می کند، یکی خود را و یکی خدا را .اما کسی که می‌گوید "أنا الحق" خود را نابود کرده‌است . یعنی من نیستم و همه خداست و جز او نیست (مولوی، ۱۳۸۵ :۵۸)و در جایی دیگر أنا الحق گفتن منصور را سخن حق می‌داند (همان :۲۱۵). مولوی شیفته بایزید نیز هست و می‌گوید بایزید لقب سلطان العارفین را از حق گرفته است:

بایزید اندر مزیدش راه دید نام قطب العارفین از حق شنید

(مولوی،۱۳۹۱ :د۲ /۹۲۷)

در نظر مولانا بایزید انسان کامل است و این مرتبه را خداوند به او عطا کرده است. «حق تعالی می‌خواست او را کامل کند و شیخ تمام گرداند تا بعد از آن او را حالتی شود که آنجا دویی و فراق نگنجد، وصل کلی باشد و اتحاد» (مولوی، ۱۳۸۵ : ۱۴۹). مقام بایزید در نظر مولانا به قدری بلند است که در طی مکتوبات و در بعضی دیباچه‌هایی که بر دفترهای مثنوی نوشته است، حسام الدین چلپی را که ارزش و جایگاهی خاص برایش قایل است، بایزید زمان می خواند (زرین کوب، ۱۳۷۷ :۲۰۰).

۴- نتیجه

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که شمس در سخنان تند و تیز خود بی‌محابا همهٔ صوفیان و درویشان را از زیر تازیانهٔ نقد می-گذراند، نگاه نقادانهٔ او به بایزید بسطامی و حسین منصور حلاج نیز مؤید این مطلب است، بدین صورت که علی رغم جایگاه والایی که این دو عارف سترگ در آثار عرفانی ما دارند، در نگاه شمس، جایگاه خاصی ندارند و حتی غالباً مورد طعن و انکار شمس قرار می‌گیرند. گفتنی است که در غالب موارد نام این دو عارف با هم ذکر می‌شود و انتقاد شمس از آن ها نیز ناظر به سخنان شطح آمیز آنان است که به زعم او به خاطر خامی و نقص – که جمال حق را به تمامی ندیده‌بودند – عنان از دست دادند و عربده کشیدند. شمس در سراسر مقالات هر جا که از حلاج صحبت می‌کند دیدگاهی صرفا منفی دارد که البته در مورد بایزید در موارد اندکی به مسائل دیگر نیز پرداخته می‌شود و گاه از او چهره‌ای مثبت در آینه مقالات می‌بینیم.در مواردی که شمس از بایزید بدون در نظر گرفتن شطحیات او صحبت می‌کند وی را در مقام عارفی بزرگ و گاه صاحب کرامت – که به او الهام می شده است – می ستاید و در مقایسه با فلاسفه و متکلمان چنان جایگاه رفیعی برایش قایل است که او را بر هزاران دانشمند امثال فخر رازی ترجیح می‌دهد.

۵-منابع

۱ـ ابن عربی، **الفتوحات المکیه**، ۶۳۴ ه .ق ، ۲ج .بیروت :دار صادر.

۲ـ ابن ندیم، محمدبن‌اسحاق، ۱۹۷۰ ، **الفهرست**، ۲ج .ویستاری و ترجمه بایارد داج .نیویورک.

۳ـ ابونصر السراج،۱۳۸۰، **اللمع**، تحقیق و تقدیم عبدالحلیم محمود و طه عبدالباقی سرور .مصر :المحدیثه.

۴ـ افلاکی، شمس الدین محمد،۱۳۹۳، **مناقب العارفین**. ۲ج، تصحیح تحسین یازیجی، تهران: دنیای کتاب.

۵_ بهنام‌فر، محمد،۱۳۹۲، **وحی دل مولانا**، مشهد :به نشرآستان قدس رضوی.

۶_ جامی، عبدالرحمن، ۱۳۷۰، **نفحات الانس من حضرات القدس**، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی. ۲ج. تهران: اطلاعات.

۷- حاکمی، اسماعیل، ۱۳۸۲،«**عرفان در فرهنگ اسلامی**»، مجموعه مقالات همایش بزرگداشت پروفسور آنه ماری شیمل ،شهرام یوسفی، ج۲، تهران :موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی .صص۳۹- ۴۴.

۸- حلاج، حسین بن منصور،۱۴۲۳، ***دیوان اشعار***، شرح و تحقیق هاشم بن عثمان .بیروت :الاعلمی.

۹- حیاتی فر، فاطمه، ۱۳۹۵، **نگاهی به زندگی شمس و آشنایی اش با مولانا**، *کنگره بین المللی زبان وادبیات*، تربت حیدریه :دانشگاه تربت حیدریه .صص ۱-۱۵.

۱۰- زرین کوب، عبدالحسین، **پله پله تا ملاقات خدا**، تهران :علمی. ۱۳۷۷.

۱۲- زرین کوب، عبدالحسین، ۱۳۹۲ **ارزش میراث صوفیه**، تهران :امیرکبیر.

۱۳- سجادی، سید ضیاءالدین، ۱۳۷۲، **مقدمه ای بر عرفان و تصوف**، تهران :سمت.

۱۴- سجادی، سید جعفر، ۱۳۷۵، **فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی**، تهران :طهوری.

۱۵- شمس تبریزی، ۱۳۷۷، **مقالات**، ۲ج .تصحیح محمد علی موحد .تهران :خوارزمی.

۱۶- شیمل، آنه ماری، ۱۳۷۴، **ابعاد عرفانی اسلام**، ترجمه و توضیحات عبدالرحیم گواهی . تهران :فرهنگ اسلامی.

۱۷- عباسی داکانی، پرویز، ۱۳۸۷، **پژوهشی درباره زندگی مولانا و ارتباط عرفانی او با شمس**، تهران :علم.

۱۸- عطار، فریدالدین محمد، ۱۳۸۴، **تذکره الاولیا**، بر اساس نسخه مصحح رینولد نیکلسن .تهران :علم.

۱۹- فروزانفر، بدیع الزمان، ۱۳۶۶، **زندگانی مولانا جلال الدین محمد**، تهران :زوار.

۲۰- کاکایی، قاسم،۱۳۸۵، **وحدت وجود به روایت ابن عربی و مایستر اکهارت**، تهران :هرمس.

۲۱- گولپینارلی، عبدالقادر،۱۳۶۳، **مولانا جلال الدین، زندگانی، فلسفه، آثار و زیده‌ای از آن‌ها**. ترجمه و توضیحات توفیق سبحانی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۲۲- ماسینیون، لویی، ۱۳۵۸، **قوس زندگی منصور حلاج**، ترجمه روان فرهادی .تهران :کتابخانه منوچهری.

۲۳- مرتضایی، جواد،۱۳۸۹، ***اندیشه و زبان در مقالات شمس***، تهران: علمی و فرهنگی.

۲۴- مولوی، جلال الدین محمد بلخی، ۱۳۷۲، **مجالس سبعه**، تصحیح و توضیحات توفیق سبحانی .تهران :کیهان.

۲۵-مولوی، جلال الدین محمد بلخی، ۱۳۸۵ ، ***فیه ما فیه***، تصحیح و حواشی بدیع الزمان فروزانفر .تهران :نگاه.

۲۶- مولوی، جلال الدین محمد بلخی ، ۱۳۹۱، ***مثنوی***، به سعی و اهتمام رینولد نیکلسن .تهران :امیر کبیر.